

Bogorodica Mlekopitateljica u starom Srpskom slikarstvu

Holy Virgin, the Milkprofferer in Old Serbian Painting

Nebojša J. Jović^{1,2}, Ana Kosać¹, Marija Knežević-Pogančev³

1. Klinika za neurologiju i psihijatriju za decu i omladinu, Beograd
2. Medicinski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
3. Institut za zdravstvenu zaštitu dece i omladine Vojvodine, Novi Sad

Nebojsa J. Jovic^{1,2}, Ana Kosac¹, Marija Knezevic-Pogancev³

1. Clinic of Neurology and Psychiatry for Children and Youth, Belgrade, Serbia
2 Faculty of Medicine, University of Belgrade, Serbia
3 Institute of Child and Youth Health Care of Vojvodina, Novi Sad, Serbia

PRIMLJEN 11.12.2013.

PRIHVAĆEN 11.11.2014.

RECEIVED 11.12.2013.

ACCEPTED 11.11.2014.

SAŽETAK

Bogorodica Mlekopitateljica (Galaktotrofusa) spada među najstarije ikonografske tipove. Motiv Bogorodice koja doji sina svoga, Isusa Hrista ("hranitelja vaseljene hrani") inspirisan je sadržajem rukopisa i dela jevanđeliste Luke, brojnih teologa i crkvenih pesnika Sirije, Palestine, Egipta, Rima, Afrike, Vizantije i Zapada. Akatist Bogorodici je pohvalna pesma pravoslavne crkve, himna blagodarnosti Bogomajci, kojom se proslavlja uloga Presvete Bogorodice u ovaploćenju.

Freska Bogorodice Mlekopitateljice nalazi se u priprati Pečke patrijaršije, zadužbine arhiepiskopa Danila II (1324–1337) i predstavlja jedinstvenu, veličanstvenu kompoziciju naslikanu oko 1332. godine. Bogomajka sedi na prestolu, drži u krilu i doji Hrista. Pretpostavlja se da je ova freska pre delo srpskog nego grčkog zografa, inspirisanog vizantijskom crkvenom poezijom, ili bogoslovskim porukama iskazanih u Akatistu Bogorodici. Manastir Mateič kod Kumanova zadužbina je carice Jelene i mladog kralja Stefana Uroša V Nejakog (1355-1371). Mateička crkva posvećena Presvetoj Bogorodici, živopisana je u vreme između 1348. i 1352. godine. U živopisu je predstavljen ciklus Bogorodičinog Akatista, koji sadrži 24 scene, među kojima i fresku Bogorodice Mlekopitateljice. Bogorodica je predstavljena u stojećem stavu, u mandorli, kako drži i doji malog Hrista. Uz nju su prikazani anđeli u carskoj odori i serafimi, koji joj izražavaju poštovanje i divljenje. Među radovima Georgija Mitrofanovića, srpskog slikara i hilendarskog monaha s početka XVII veka, na zapadnom zidu priprate crkve sv.Trifuna, blizu ulaza u manastir Hilandar, nalazila se ikona Bogorodice Mlekopitateljice, najverovatnije nastala 1615–1616. godine. Na ikonostasu isposnice svetog Save Osvećenog u Kareji, na Svetoj gori, desno od carskih dveri, nalazi se prestona ikona Bogorodice Galaktotrofuse, rad nepoznatog ikonopisca, najverovatnije nastala oko 1685. godine.

Ključne reči: Bogorodica Mlekopitateljica; Pečka patrijaršija; manastir Mateič; crkva Sv.Trifuna; Tipikarnica u Kareji; Sveta Gora

ABSTRACT

Holy Virgin the Milkprofferer is very old iconographic type. The theme of the Mother of God breastfeeding the infant Jesus Christ („she nourishes supporter of the universe“) was inspired by the works of evangelist Luke, theological writings of the time and religious poetry from Syria, Palestine, Egypt, Rome, Byzantine and Western countries. Akathistos Hymn to the Holy Mother of God is a thanksgiving orthodox song to the Holy Virgin, which celebrates the role of the Theotokos in the incarnation.

On the southern wall of the narthex in the Patriarchate of Peć, the foundation of Archbishop Danilo II (1324–1337), the Holy Virgin the Milkprofferer (Nurturer) was painted around 1332. The Mother of God is sitting in the throne with the child Christ suckling in her lap. This unique and magnificent fresco was most probably created by the Serbian painter, inspired by the Byzantine religious poetry or by the theological ideas expressed in the hymnal praise to Holy Virgin. The church of the Holy Virgin in the Monastery Mateic near Kumanovo was founded by tsarina Jelena and his son, young king Stefan Uroš V (1355–1371). The fresco painting of the Mateic temple was executed in the time between 1348 and 1352. The fresco of Holy Virgin the Milkprofferer was painted as a scene in the cycle of the Akathist service. The Mother of God was presented in mandorla while standing with the child Christ suckling. Angels and seraphim are showing their respect and admiration. Georgije Mitrofanovic, a Serbian painter and monk created the icon of the Holy Virgin the Milkprofferer (1615–1616) in the church of St. Tryphon, near the entry to the Chilandar monastery. The iconostas from the Hermitage of St. Sava Consecrated in Karyes on Holy Mt. contains the revered icon of the Virgin Galaktotrophousa, on the right side of the Royal Doors. The icon was probably created ca.1685 by unknown painter.

Key words: Holy Virgin the Milkprofferer; Patriarchate of Peć; Mateic Monastery; Church of St.Tryphon; Kellion in Karyes; Mount Athos

KORESPONDENCIJA / CORRESPONDENCE

Prof. Dr. Nebojša J. Jović, Klinika za neurologiju i psihijatriju za decu i omladinu, ul. Dr. Subotića 6a, 11 000 Beograd, Tel: 0112658355, Faks: 011 264 5064, E-mail: nebojsa.jovic.npk@gmail.com
Prof. Nebojsa J. Jovic, MD, PhD, Clinic of Neurology and Psychiatry for Children and Youth, Dr. Subotića 6a, 11 000 Belgrade, Serbia, Phone: +381 11 2658 355, E-mail: nebojsa.jovic.npk@gmail.com

UVOD

Bogorodica Mlekopitateljica (Galaktotrofusa) spada među najstarije i ređe ikonografske tipove, još uvek nejasnog porekla. Na ikonama i freskama prikazana je Presveta Bogorodica kako doji (pita) Hrista Mladenca. Koreni ovog hrišćanskog lika leže duboko u najstarijim matrijarhalnim kulturama¹. Ovaj tip je potpuno formiran u predikonoklastičnom periodu². Pojavu devičanski rođenog i majčinski hranjenog Boga nalazimo i u antičkoj umetnosti i simbolizmu. Posle prikaza Bogorodice Galaktotrofuse u ranoj hrišćanskoj umetnosti, najznačajnije predstave ove ikonografske teme između VI–IX veka sačuvane su u koptskoj umetnosti^{3,4,5}. Devica Marija koja doji Hrista ima izuzetno važno mesto u koptskoj crkvi i verovanje u lečive moći njenog mleka bilo je snažno⁵. Predstave Galaktotrofuse u Deir al-Surian i u Crvenom manastiru, nastale u VII veku dobro su očuvane⁶. Tokom skorašnje restauracije ikona u keliji stare crkve manastira Sv. Antonija u Egiptu (IV vek), ponovo je otkrivena Bogorodica Galaktotrofusa sa četiri anđela čuvara (nastala u XIII veku), što pokazuje da je ova tema u koptskoj kulturi bila negovana vekovima⁷. Inkarnacija Gospoda u telu device snažno je naglašena aktom dojenja Spasitelja sveta i Boga. Metafora mleka koje hrani, Reč božja, kao reka koja ističe iz devičanskih dojki, postaje simbol božje milosti, ukazane palom čoveku¹. Predstava Bogomajke koja doji Hrista bila je prisutna i na istoku i na zapadu pre ikonoklastičkog perioda (730–843)⁴. Ikonografski tip Mlekopitateljice predstavljan je i posle perioda ikonoklazma i bio je posebno negovan u srednjovizantijskom periodu, koji je trajao od sredine IX veka do 12043. Postao je prisutan i na Balkanu i nastavio je da se razvija⁸. Ikonografski tip, prihvaćen u zapadnoj umetnosti, rado je bio prikazivan u italijanskom slikarstvu od XIII–XV veka^{3,9}. Bogomajka Mlekopitateljica retko je ikonopisana i prikazivana na freskama u srpskim srednjovekovnim manastirima. Ipak četiri kompozicije izazivaju posebno divljenje i čine, za sigurno, kontinuum iste pripovesti: dve freske – Bogorodice Mlekopitateljice u Pečkoj Patrijaršiji i u manastiru Matejče u današnjoj Makedoniji i dve ikone Bogomajke Mlekopitateljice u Kereji i Hilandaru, na Svetoj Gori¹⁰.

U srednjovekovnoj umetnosti sačuvane su i retke predstave Bogorodice koja doji Petra i Pavla, sv. Ane koja doji Bogorodicu i sv. Jelisavete sa sinom Jovanom Krstiteljem^{1,10,11,12}.

AKATIST PRESVETOJ BOGORODICI

Akatist Bogorodici je pohvalna pesma, ranovizantijska himna pravoslavne crkve u čast Presvete Bogorodice, koja se sluša ili peva stojeći. Kao psalmodička himna odlikuje se verom, hrišćanskom duhovnošću, bestraščem, čistotom osećanja i misli¹³. Ona predstavlja i retoričko remek-delo¹⁴. Akatist Presvetoj Bogorodici ostvario je snažan uticaj na poeziju i literaturu o Bogomajci (Theotokos).

Brojne su pretpostavke o vremenu nastanka i autorstvu Bogorodičinog Akatista, tako da je predstavljao veliki naučni izazov. Neki autori smatraju da je autor Akatista Roman Melod iz Justinijanove epohe (491–518). Drugi autorstvo pripisuju pesniku i bibliotekaru Svete Sofije, Georgiju Pisidi, savremeniku opsade Konstantinopolja (626. godina), a konačno uređivanje patrijarhu Sergiju (610–638), nikomidijskom mitropolitu Georgiju Sikeliotu (VII–VIII vek), carigradskom patrijarhu Germanu I (patrijarh 715–730) pa čak i patrijarhu Fotiju (820–891)^{13,14,15}. Finski helenista Lena Mari Peltoma, primenom metode koja metaforički i teološki jezik himne stavlja u istorijski kontekst zaključila je da prvi Akatist odražava teološko učenje o Bogorodici pre III Vaseljenskog sabora u Efesu 431. godine i neposredno posle njega, pa nastanak Akatista vezuje za ovaj period¹⁶. Mesto koje je Bogorodica dobila na ovom saboru jasno je uticalo na liturgiju, ikonografiju i opštu svest. U prilog stvaranju himne pre opsade Carigrada je i njen isključivo teološki sadržaj (blaga vest arhanđela Gavriela Presvetoj Bogorodici i ovaploćenje Sina Božjeg) bez pomena o vojnim pohodima i pobedama¹⁷. Najkasnije u X veku, uspostavljen je praznik Akatista u subotu pete nedelje velikog posta. U obraćanju Bogorodici naglašava se njena svetost, njena uloga majke božje i Hristova budućnost Spasitelja čovečanstva⁴. Ona se oslovljava kao „Hrana koja zamenjuje manu“ (Ikos 6), „Drvo koje svojim plodovima hrani vernike“ (Ikos 7)¹⁸.

Akatist je sastavljen od 24 strofe, 12 ikosa i 12 (13) kondaka. U slovenskim rukopisima akatisti u crkvenoj himnografiji pojavljuju se počev od X veka¹⁵. Prve ilustracije Velikog akatista pojavljuje se u monumentalnom slikarstvu i ikonopisu počev oko 1300. godine, najpre u Srbiji (pretpostavlja se i da je ciklus stvoren u Carigradu) a zatim u Rusiji (XIV vek)^{10,13,19,20}. Ilustracije Bogorodičinog Akatista sreću se u velikom broju crkava na teritoriji pravoslavnih zemalja – Grčke, Rusije, Srbije, Rumunije, Bugarske i Makedonije^{15,17}. Scene Bogorodičinog Akatista u crkvama ili u manastirskim sredinama ovih zemalja često predstavljaju delo teološke kulture ali i molitve upućene Bogomajci za zaštitu i odbranu¹⁷.

PREDSTAVA BOGORODICE MLEKOPITATELJNICE

Motiv Bogorodice koja doji svoga sina, Isusa Hrista, inspirisan je rukopisima brojnih teologa počevši od jevanđeliste Luke, preko crkvenih pesnika Sirije, Palestine, Egipta, Rima, Afrike, Vizantije do Zapada^{3,10}. Među predstavama Bogorodice kao Premudrosti i Kraljice neba, ona koja je prikazuje kao Bogomajku posebno je prepoznata i proglašena¹⁸. U jevanđelju su navedene reči upućene Hristu: „Blažena utroba koja Te je nosila, i dojke koje si sisao“ (Lk. 11: 27). U hronološkoj proceni versko-istorijske pozadine koja je inspirisala ikonografiju Mlekopiteljnice, Mirković¹⁰ među najstarijima navodi stihove Pohvalne pesme Mariji, sv. Jefrema Sirijskog (živeo do 373.g.): „Kako ću otvoriti izvore mleka Tebi prvi izvore? Kako ću Tebe hraniti, kada Ti sve hraniš sa svoje trpeze? Kako ću pristupiti Tvojim pelenama, kada se Ti odevaš svetlošću?“ i nastavlja „Bez muža začela je Tebe u utrobi, njezine dojke se natprirodno napuniše mlekom, Ti si žednu zemlju iznenadno načinio izvorom mleka²¹.“ Sveti Atanasije Aleksandrijski (III-IV vek), sv. Amfilohije Ikonijski (IV vek), sv. Jovan Zlatousti (IV-V vek) u svojim besedama slave dojenje Hrista, povezujući ga sa inkarnacijom Boga u devici Mariji. Sv. Kliment Aleksandrijski (150–216) naglasio je vezu između dojenja i stradanja Hristovog, i paralelu između Bogorodičinog mleka i Hristove krvi³. On je opisao mleko iz Bogorodičnih grudi kao „tečno meso“ koje potiče od Boga, obzirom da je Bogomajka, kao devica u nemogućnosti da stvara mleko. Štaviše, po sv. Klimentu Aleksandrijskom, to mleko je „piće besmrtnosti⁴.“ Položaj malog Isusa u majčinom naručju, često sa jednom ili obe noge razgolićenim i prekrštenim podseća na slike oplakivanja odraslog sina posle njegove smrti³. Na zapadu, latinski pesnici, među prvima Celije Sedulije (V vek), čin dojenja Isusa Hrista slave kao i „čedne Bogorodičine grudi koje su postale hram Božiji,“ navodeći kako „Bogorodica sa malo mleka hrani Onoga, koji drži i hrani celu prirodu.“ Među Bogorodičnim čudima posebno se izdvajaju isceljenja nekih klirika mlekom Majke Božje^{1,10}. Bogoslovski smisao ikone Mlekopiteljnice je dubok: „Majka doji Sina, kao što Ona doji naše duše, kao što nas Bog hrani čistim mlekom Božje reči, da bismo kada porastemo, prešli sa mlečne na čvrstu hranu¹⁵. Marija je portal kroz koji Bog ulazi inkarnacijom u ljudski rod i kroz koji čovečanstvo ide ka spasenju¹⁶.

Ikonografija Bogorodice u Vizantiji bila je pre usmerena na njeno devičanstvo i svetost, nego na njenu ulogu majke. Hrist je češće prikazivan kao odrasla osoba nego kao beba, čime je naglašavana njena čednost ispred materinstva i njen značaj za rano Isusovo detinjstvo. Vremenom, Marija sa svojim vrlinama, postale je bliža običnoj ženi. U skladu sa time sve više je prikazivana kao žena-Bogomajka i njena

materinska osećanja su postala važna u predstavi sa malim Hristom^{22,23}. Predstava Bogorodice kao Galaktotrofuse uključuje Mariju sa otkrivenom dojkom kako hrani dete čime se njeno materinstvo ističe u prvi plan.

Predstava Bogomajke koja doji dete ima ne samo teološki značaj već pokazuje mesto materinskog modela u određenom društvu. Katedralna crkva Bogorodica Ljeviška (XIII v.) u Prizrenu, zadužbina je kralja Stefana Uroša II Milutina (1306-1307). Bogorodica Ljeviška prvi put je živopisana 1220.godine, i prvi sloj se datuje u 1220–1230 godini²⁴. Živopis drugog sloja datuje se u periodu 1309–1313. Scena Strašnog suda (sada već dosta oštećena) pripada ovom, drugom sloju slikarstva²⁵. Među grešnima na ovom fragmentu freske s početka XIV veka, pored preljubnice, prikazana je i žena koja je odbila da podoji tuđe dete i koja, obeležena na taj način, verovatno oslikava odnos crkve, freskopisca i naroda prema materinstvu.

Bogorodica Galaktotrofusa ređe se sreće u postvizantijskoj umetnosti. Tema Mlekopiteljnice postala je popularna u zapadnoj Evropi uz različite legende o njenim moćima da stvara čuda⁸. Bogorodičino mleko ima isceliteljske moći i može da leči bolesne, npr. slepe ili one koji imaju tumore⁵. Naturalistički motiv Bogorodice koja rukom pridržava dojkicu, prisutan je na ranim hrišćanskim, a zatim i na vizantijskim predstavama. U kritskoj školi dete najčešće sedi na rukama Bogorodice, prinoseći dojkicu ustima sa obe svoje ruke. Nedavno je publikovana ikona sa predstavom Bogorodice Glikofiluse (Galaktotrofuse) u Nacionalnoj galeriji u Pragu, poreklom iz kolekcije porodice Este u Italiji². Ova ikona je delo kritskog slikara (najverovatnije iz XVI veka) i deluje kao spoj vizantijske i zapadne tradicije.

Prikaz nagog tela u religioznoj umetnosti, ukoliko budi erotske asocijacije smatran je neprimerenim za Crkvu. Tokom referomatskog pokreta, prikaz Bogomajke koja doji dete nije bio prikladan iako je u umetnosti bio prihvaćen tokom XV i ranog XVI veka^{8,22}.

Među relativno retko slikanim ikonama i fresakama u staroj srpskoj umetnosti koje prikazuju ovaj motiv izdvajali smo četiri predstave Bogorodice Mlekopiteljnice: dve fresko-predstave nastale u XIV veku, od kojih je starija naslikana u priprati Pečke patrijaršije a druga u manastiru Matejči nastala je u okviru ilustovanja himne Bogorodičinog Akatista i dve hilendarske ikone, nastale u XVII veku, od kojih je jedna nadaleko čuvena i sačuvana je u Kareji, dok se druga, rad Georgija Mitrofanovića iz oko 1615–1616. nalazila u paraklisu crkve sv. Trifuna. Predstave Mlekopiteljnice privlače pažnju i naših istraživača, među kojima su nezaobilazne dve obimne studije L. Mirkovića¹⁰ i M. Tatić-Đurić¹.

PRIPRATA PEČKE PATRIJARŠIJE

Priprata velikog srpskog manastira u Peći zadužbina je arhiepiskopa Danila II (1324–1337). Priprata „dostojna mnogoga pričanja“ ispred triju crkava (posvećenih Svetim apostolima, Bogorodici Odigitriji i Svetom Dimitriju) podignuta je i živopisana početkom četvrte decenije XIV veka. Arhiepiskop Danilo II bio je izvanredna, prefinjena i obrazovana osoba, iguman Hilandara, isposnik karejski, pisac biografija srpskih kraljeva i arhiepiskopa i diplomata kralja Stefana Dečanskog¹⁰. Monumentalna umetnost pečke priprate iz XIV veka posle turske najezde pretrpela je velika oštećenja. Od prvobitnih fresaka kojima je cela priprata bila ukrašena u vreme arhiepiskopa Danila II, u unutrašnjosti priprate malo je preostalo. Malobrojne, sačuvane freske nalaze u jugo-istočnom uglu, pretežno na istočnom zidu i delo su nepoznatih majstora^{26,27}. Iznad južnih vrata je freska koja prikazuje Bogorodicu koja doji Hrista.

Freska Bogorodice Mlekopiteljnice u priprati Pečke patrijaršije predstavlja jedinstvenu, veličanstvenu kompoziciju slikanu u trećoj deceniji XIV veka (oko 1330–1332), najverovatnije 1332²⁸. Na južnom zidu iznad južnih ulaznih vrata oslikana je scena čiji je centralni prostor posvećen Bogorodici Mlekopiteljnici koja sedi na širokom i rasošnom prestolu, sa Hristom u naručju. Ona je presto Božjeg Sina („Raduj se, jer si carev presto,...jer nosiš nosioca sveta“) ²⁹. Sa obe strane se nalaze dva anđela koji odaju počast i divljenje svečanom prizoru, a u isto vreme pogledom i stavom tela izražavaju čuđenje i nevericu gledajući devojkicu kako „doji stvoritelja sveta i hranitelja svega“. U sklopu iste freske, sa krajnje desne strane prikazane su tri devojkice koje se klanjaju Hristu i Bogorodici, pozdravljajući ih ispruženim rukama, takođe zadivljene i zatečene prizorom dojenja i devojaštva, kao i činjenicom „kako se mlekom devojkice hrani stvoritelj mleka i dojki....kako biva dojen Onaj, koji hrani svako disanje“ čime je ona „suprotnosti ujedinila... devičanstvo i rođenje spojila“ ²⁹ (Slike 1a, 1b).

Slika 1 a,b. Pečka Patrijaršija, Priprata, oko 1332, Bogorodica Mlekopiteljnica (detalj)

BOGORODIČINA CRKVA MANASTIRA MATEIČ

Crkva Presvete Bogorodice u manastiru Mateiču nalazi se 13 km udaljena od Kumanova na Skopskoj Crnoj Gori.* Patron hrama je Bogorodica Putevoditeljica. Zadužbina je carice Jelene (carica od 1346, umrla 1376) i mladog kralja Stefana Uroša V Nejakog (vladao 1355-1371)¹⁹ supruge i sina Stefana Uroša IV Dušana (vladao 1331–1355: kralj 1331-1346, car 1346-1355). Na osnovu ktitorske kompozicije izvršeno je novo datovanje živopisa u crkvi Svete Bogorodice u Mateiču. Smatra se da je manastirska mateička crkva živopisana u vreme između 1348 i 1352. godine. Ktitorska kompozicija u Mateiču uključuje caricu Jelenu i njenog sina, mladog Uroša sa modelom crkve koji oni drže između sebe. Prepoznavanje portreta srpskog patrijarha Joanikija pružilo je mogućnost za preciznije datovanje živopisa³¹. Poseban značaj ima ciklus Bogorodičinog Akatista, koji je predstavljen u drugoj, a manjim delom i u trećoj zoni ukrašavanja crkve. Ciklus u drugoj zoni počinje na severnom zidu oltara, i preko apside i južnog oltarskog zida nastavlja se na južni zid naosa crkve. Jedna scena se nalazi na južnom stubu, na severnoj strani. Dve scene su naslikane u trećoj zoni ukrašavanja, na južnom zidu priprate¹⁹. Ciklus sadrži ²⁴ scene, među kojima i fresku Bogorodice Mlekopiteljnice. Na južnom zidu naosa oslikana je Bogomajka dojlja, kako ponosno stoji i u naručju drži mladog Hrista.

Predstava VIII kondaka (XVI strofa) ilustruje stihove „Svi anđeli čude (dive) se zbog velikog dela Tvog ovaploćenja, jer onoga koji je kao Bog nedostupan gledahu kao svima dostupnog čoveka, gde s nama boravi, i od sviju sluša: Aliluja!“. U centralnom delu scene na južnom zidu naosa okružena svetloplavom mandorlom predstavljena je Bogorodica u stojećem stavu, kako stoji na niskom kvadratnom postamentu. U svojoj levoj ruci, ona drži malog Hrista a desnom rukom ga pridržava. U levom delu scene prikazana su dva anđela sa lorosima, u carskoj odori. Onaj koji stoji do Bogorodice drži u rukama sferu. Iznad njihovih glava vide se oreoli još dva anđela. Do Bogorodice prikazana su i dva serafima. U pozadini se vidi crveni velum, razapet između dve zgrade¹⁹ (Slika 2). Ushićeni zbog Hristovog ovaploćenja, anđeli se poklanjaju Bogorodici sa Bogomladencom. Božanstveni čin rođenja Spasitelja naglašen je u mateičkoj predstavi, gde je Bogorodica prikazana kao dojlja, što jasno ukazuje na njeno materinstvo. Smeštajem Bogorodice koja hrani Hrista u okvir oreole, naglašena je teološka suština ove scene, u kojoj je prikazan otelotvoreni Bog, ovaploćen iz Bogorodice ^{19,30}.

Slika 2. Manastir Mateič, Crkva Presvete Bogorodice, XIV vek (1348-1352), Bogorodica Mlekopiteljnica

M. Tatić-Đurić kratko pominje ovu kompoziciju i navodi da anđeli slave Hristovo ovaploćenje^{1,32}. Anđeli i serafimi su naslikani sa izgledom lica i pogleda koji odgovaraju navedenom VIII kondaku. Anđeli se ovde ne poklanjaju Hristu koji sedi, kao Svedržitelj i vladalac sveta, već odaju počast rođenju Spasitelja. Radovanović²⁰ ističe da od svih sačuvanih ilustracija Akatista Bogorodici na freskama u vizantijskoj i srpskoj umetnosti srednjeg veka, samo je u manastiru Mateič Bogorodica slikana i kao Mlekopiteljnica u mandorli. Bogoslovsko znanje i likovno majstorstvo udružili su se u njegovom činu slikanja Akatista koji slavi Bogorodicu¹⁹.

U prvom ikosu prvog kondaka Akatista Bogorodici u čast njene ikone Mlekopiteljnice, navodi se: „Anđelski horovi koji se jaslama primakoše i videše tamo Čistu Djevu kako Sina mlekom hrani, uskliknuše Tebi, Najblagoslovenijoj: Raduj se, Ti, koja si Tvorca sveta rodila! Raduj se, Ti, koja Hranitelja vasseljene hranila! Raduj se, Ti, koja pečenama povijaš Onoga koji nebo u oblake povija! Raduj se, Ti, koja si na dlanovima nosila Onog koga Heruvimi nose! Raduj se, jer Čedo malo svima rodi! Raduj se, jer Mladenc plačujući svetu radost daje! Raduj se, Bogorodice Djevo Mlekopiteljnice, koja nas milošću Svojom svagda hraniš!“²⁹. Kao i sama himna, tako i naslikani Akatist Bogorodici odražava emocionalni i lični odnos prema Bogomajci.

* Manastirska crkva je stradala 2001. za vreme albanske pobune u Makedoniji. Prostor manastira je korišćen kao centar za obuku a manastirska crkva kao skladište municije, tako da su freske u njenoj unutrašnjosti vandalizovane, teško oštećene ili uništene.

CRKVA SVETOG TRIFUNA

Ikone na kojima je naslikana Bogorodica Mlekopiteljnica nalaze se u manjem broju drugih srpskih crkava.

Crkva svetog Trifuna nalazi se u bašti blizu ulaza u manastir Hilandar. Najverovatnije je nastala na početku XVII veka. Njen najvredniji ukras je ikonostas iz 1620/1621, jedno od najlepših ostvarenja hilandarskog monaha i slikara Georgija Mitrofanovića^{33,34}. Ikona Bogorodice Mlekopiteljnice najverovatnije je nastala oko 1615/1616. godine. Ovaj slikarski rad Georgija Mitrofanović, nalazio se na zapadnom zidu priprate crkve svetog Trifuna, a kasnije je premešten u hilendarsku riznicu.

Na ikonu je prvi ukazao B. J. Ђурић, koji je naveo da se u Hilandaru nalazi i jedna ikona Bogorodice Galaktotrofuse koju je slikao Georgije Mitrofanović i koja je malog formata i na njoj je ispisan tekst: „I mladenca Mlekom pitala jesi“ (hranila si). U vreme slikarevog povratka u Hilandar, 1620. godine, ili kasnije, ova ikona je postavljena u malu crkvu^{1,34,35}. Tempera na dasci veličine 30x45x3,5 cm verovatno je iz rane slikareve faze. Bogorodica je predstavljena kako sedi na drvenoj stolici narandzaste boje, na dva raznobojna jastuka, odevena u crveni i plavi maforion, dojeći Hrista koga drži u levom krilu. Mali Hrist je obučen u odeću narandzaste i cinober boje, čiji je ogrtač šrafiran zlatnim linijama. Pozadina je pozlačena, naslov ikone ispisan je cinoberom. Inkarnat je kestenjaste boje, sličan onom na Velikim dverima. Osvetljena mesta prekrivena su slojem sivonarandzaste boje. Oreol je prikazan sa dva koncentrična kruga prelazi sa gornje strane na okvir ikone, koji je do polovine pozlaćen a zatim crven. Ikona je delom oštećena. Iako je na ikonu prethodno ukazao profesor Đurić, ona je prvi puta publikovana 1977. u monografiji Kajmakovića³⁵ (Slika 3).

Slika 3. Bogorodica Mlekopiteljnica, slikara Georgija Mitrofanovića, 1615–1616 godina, crkva svetog Trifuna, manastir Hilandar

Među starim ikonama koje su poklonom dospele u Staru srpsku pravoslavnu crkvu u Sarajevu i kasnije prenete u crkvu u Busovači, Đoko Mazalić je opisao i dobro očuvanu „plavu Madonu dojlju tužnih očiju“³⁶. Ova Galaktotrofusa delo je nepoznatog slikara iz XVI veka i ne spada u kritske tipove ikona, original je bez dvojnika i slikana je pod uticajima ne samo vizantijske škole već i umetnosti severne Italije, Sijene i Firence. Ikona Bogorodice Mlekopiteljnice sa Svetim Savom Osvećenim i mati Paraskevom nastala u XVII veku, najverovatnije grčkog porekla, čuva se u riznici manastira Svete Trojice kod Pljevalja (XVI vek). Slično delo nalazilo se i u sabornoj crkvi Sv. velikomučenika Đorđa u Prizrenu (1856 do 1887) u sklopu malo poznate zbirke ikona^{1,37}.** U manastiru Ostrog, posvećenom sv. Vasiliju Ostroškom (XVII vek) čuva se ikona Bogorodice Mlekopiteljnice, s početka XIX veka.

Predstava Bogorodice koja doji dete, pored teološke pozadine, snažno ističe činjenicu da dojenje predstavlja jedan od najbitnijih činova u ljudskoj prirodi. Figura Bogorodice u hrišćanstvu snažno je afirmisala model materinstva. Tako gledano, dojenje predstavlja simboličku tradiciju. U vreme, kada ga mnoge savremene majke kod nas izbegavaju, tragovi tog socio-istorijskog nasleđa, snažno utisnuti u našu kulturu, mogu uticati na njihov izbor. Bogorodica, koja doji dete postaje model i primer drugim ženama.

** Tokom marta 2004. u prisustvu međunarodnih mirovnih snaga crkva Sv. velikomučenika Đorđa u Prizrenu je zapaljena i devastirana. U požaru su izgoreli ikonostas, sav crkveni nameštaj i pokretna imovina.

TIPIKARNICA U KAREJI

Godine 1199. sveti Sava Srpski osnovao je isposnicu u Kareji i posvetio je svetom Savi Osvećenom (Jerusalimskom). Način života u isposnici bio je određen Karejskim tipikom, čiji se original nalazi u riznici Hilandara. Po njemu, kelija-isposnica nazvana je Tipikarnica^{10,33}. Na ikonostatusu isposnice, desno od carskih dveri, nalazi se čuvena ikona Bogorodica Galaktotrofusa. Pojava retkog ikonografskog tipa Bogorodice koja doji malog Hrista u „tradicionalno konzervativnoj i zatvorenoj monaškoj sredini na Atosu“ zaslužuje posebnu pažnju³⁸. Ova prestona ikona je velikih dimenzija, 120 x 84 cm. Na prvobitnoj svetlozelenoj pozadini (dobro vidljivoj posle najnovije restauracije) naslikana je polufigura Bogorodice koja doji Bogomladenca, dok je arhanđeli Mihailo i Gavriilo krunišu. Bogorodica drži Hrista sa obe ruke u krilu, nežno okrenuta u desno Bogomladencu koji desnom rukom prinosi dojkicu (Slika 4). Njihove donje zelene haljine ukrašene su biljnim motivima srebrne boje, dok su gornje haljine naslikane uz naglašenu upotrebu zlata. Na Bogorodicičinom mafarionu zlato prevlađuje u odnosu

na purpur. To je verovatno vezano za početne reči završnog eksapostilara Velikog Bogorodičinog kanona, koji je napisao vizantijski car Teodor II Laskaris (1254–1258), i koji se peva na praznik Uspenja Presvete Bogorodice i crvenom bojom je ispisan na zlatnom rubu mafariona na srpskom i grčkom jeziku^{1,39}. M. Tatić-Đurić navela je tekst egzapostilara koji je napisan na karejskoj ikoni Bogorodice Mlekopiteljnice u vidu himničkih stihova Bogorodici: „...Zlatopleteni Stube, i dvanaestozidni Grade, suncetočni Prestole, Stolico cara, neshvatljivo je čudo: Kako mlekom hraniš Gospoda?“. Ovaj tropar napisan je na grčkom na desnoj strani ikone, na ivicama Bogorodičine odežde, počevši od glave pa naniže. Slovenski prevod tropara smešten je sa leve strane. Okvir ikone čine dve trake, od kojih je spoljna crvene a unutrašnja zelene boje i sa ukrasnim biljnim motivom. Na donjem delu unutrašnje trake nalazi se oštećen zapis, nastao u vreme stvaranja ikone, ispisan crvenom bojom u tri reda. Porfirije Uspenski je publikovao ovaj zapis, koji se se može datovati oko 1685. godine^{38,39}. Ispod ovog sloja s kraja XVII veka postoji i sloj iz XVI veka^{1,32}. Ikona je delom okovana tokom XIX veka.

Slika 4. Isposnica u Kareji (Tipikarnica), manastir Hilandar, XVII vek (1685. godina). Ikona Bogorodice Mlekopiteljnice (Galaktotrofusa)

U Srbiji i slovenskom svetu, ova ikona pod imenom „Tipikarnica“ i Mlekopiteljnica poštuje se kao jedna od najvećih svetinja jer je (novije) predanje vezuje za sv. Savu Srpskog, osnivača isposnice i za Svetu zemlju. Izvor ovog predanja nije poznat. Po predanju o poreklu ove ikone, sveti Sava Osvećeni (VI vek) na samrti obratio se bratiji manastirskoj i najavio je dolazak sv. Save Srpskog, označivši ga kao naslednika ikone Bogorodice Mlekopiteljnice. Sv. Sava Jerusalimski, koji je umro 534. godine, sastavio je teotokije u minejima gde se slavi Galaktotrofusa. Ovu ikonu je po zavetu trebalo predati sv. Savi uz Bogorodicu Trojeručicu i igumanski štap. Po tom predanju, Sava Srpski u XIII veku preneo je ikonu Bogorodice Galaktotrofuse u Kareju na Atosu. Po povratku na Svetu Goru ikonu

Trojeručicu zaveštao je manastiru Hilandar, igumanski štap keliji zvanj Molivoklisija u Kareji, dok je ikoni Mlekopitateljnicj dao počasno mesto na ikonostasu Tipikarnice. Po predanju za ikonu Mlekopitateljnice napravljen je izazetak od kanonskog rasporeda ikona na carskim dverima, pa ona zauzima desnu prestolnu stranu ikonostasa. Ne zna se kada je ova legenda nastala, ali je poznato da je zapisana u XIX veku.

Akatist Presvetoj Bogorodici pred njenom ikonom Mlekopitateljnice peva se 12. januara i 3. jula po julijanskom kalendaru. Jedan je od onih spevanih u čast Bogorodičinih čudotvornih ikona.

Ikona je slikana prema već navedenim rečima iz Jevanđenja (Lk. 11: 27). B. Miljković navodi da je jeromonah Maksim daskal iz Peći, sredinom devete decenije XVII veka naručio ikonu Bogorodice Galaktotrofuse od nepoznatog ikonopsca. Ikonu je priložio za ikonostas isposnice Svetog Save Osvećenog u Kareji³⁸. Rođen najkasnije sredinom XVII veka, Maksim je bio jeromonah i daskal u Pečkoj patrijaršiji. Između 1684. i 1688. boravio je u karejskoj isposnici sa učenicom, jeromonahom Kirilom²⁶. Miljković navodi da je Bogorodica Mlekopitateljnica u priprati Pečke patrijaršije, nastala u vreme arhiepiskopa Danila II, oko 1332. godine inspirisala Maksima da naruči ikonu ovog ikonografskog tipa³⁸.

Ona je dobila najuglednije mesto na novom ikonostasu, nastalom oko 1810. a krajem XVIII veka nastala je njena prva kopija. Naslikao ju je 1784. monah Makarije iz Galatiste, koji je deceniju kasnije između 1790. i 1796, živopisao naos crkve svetog Save Osvećenog u Karejskoj isposnici⁴⁰.

Od kraja 2005. do oktobra 2006. godine izvršeni su obimni konzervatorsko-restauratorski radovi na ikonostasu, uključujući i restauraciju Bogorodice Mlekopitateljnice – najznačajnije ikone u prestonoj zoni⁴¹. Savremene verzije nekih vizantijskih ikona Bogorodice, uključujući i karejsku Mlekopitateljnicu, u obliku ikone na papiru dobijene primenom bakroreza i litografskih tehnika XIX veka govore o trajnom interesovanju za vizantijsku tradiciju⁴².

LITERATURA:

1. Tatić-Đurić M. Bogorodica Mlekopiteljnica. U: Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti. Novi Sad: Matice Srpska 1990; 26: 119-38.

2. Pajić SR. Bogorodica Mlekopiteljnica-jedna ikonografska varijanta u Kritskom ikonopisu. Nasleđe 2011; 17: 29-37.

3. Cutler A. The Cult of the Galaktotrophousa in Byzantium and Italy. Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik 1987; 37: 336-51.

4. Bolman ES. The enigmatic Coptic Galaktotrophousa and the cult of the Virgin Mary in Egypt. In: Vassilaki M, ed. Images of the Mother of God: perceptions of the Theotokos in Byzantium. Burlington VT: Ashgate Pub, 2005: 13-22.

5. Oestigaard T. Christianity and Islam as Nile religions in Egypt: syncretism and continuity. Ch. 6. In: Oestigaard T, ed. Water, culture and identity. Comparing past and present traditions in the Nile basin region. Bergen: BRIC Press, 2009: 148-53.

6. Innemée K. Mural painting in Egypt, problems of dating and conservation. In: Sellev, ed. Living for eternity: The White Monastery and its neighborhood. Proceedings of a Symposium. Minneapolis: March 6 - 9. 2003: 1-24.

7. Skalova Z. The icon of the Virgin Galaktotrophousa in the coptic monastery of St. Antony the Great at the Red Sea, Egypt: a preliminary note. In: Ciggaar K, Teule H, eds. East and west in the Crusader states: Context-contacts-confrontations: Acta of the congress held at Hernen Castle, Sep. 2000, Orientalia Lovaniensia Analecta 125. Leuven: Peeters Publ, 2003: 235-64.

8. Gkegkes ID, Darla VM, Iavazzo C. Breastfeeding in Byzantine icon art. Arch Gynecol Obstet 2012; 286:71-3.

9. Lazarev VN. Istorija Vizantijskog slikarstva. Pantelić A, prevod. Beograd: Brimo, Logos, Aleksandrija, 2004.

10. Mirković L. Bogorodica Mlekopiteljnica. Bogoslovlje 1938; 13: 14-32.

11. Hadermann-Misguich L. Kurbinovo: Frescoes of St. George and Byzantine painting of the 12th century. Bruxelles: Editions de Byzantion, 1975. (in French).

12. Jović JN, Kosać A, Theologou M. Bogorodičina majka-Sveta Ana Galaktotrofusa. U: 800 godina Srpske medi-

cine. Drugi Sokolski zbornik. Beograd: Infinitas, Srpsko lekarsko društvo, 2013: 405-13.

13. Jović AV. Akatist kao žanr crkvene himnografije. Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini 2013; 43: 701-22.

14. Mavrichi I. The Akathistos hymn. Theotokology and artistic theology. Advanced Research in Scientific Areas 2012; 7: 1175-9.

15. Davydov NP. Specifika ruskog akafistografičeskog nasledija v svete religiovedčeskoy problematiki. Vestnik Moskovskogo universiteta 2002; 56(Ser 7, No 4): 275-81 (Ruski)

16. Peltomaa LM. The image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn. Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.

17. Vicovan I. Theological significance of the Akathistos hymn from Moldovița monastery Eur J Sci Theology 2006; 2: 51-68.

18. Barker M. The Images of Mary in the Litany of Loreto. Usus Antiquior 2010; 1(2): 110-31.

19. Dimitrova E. Ciklusot na žitieto na Bogorodica. Ciklusot na Bogorodičiniot akatist. Manastir Matejče. Skopje: Centar za duhovno i kulturno nasledstvo, 2002. (Makedonski)

20. Radovanović J. Bogorodica Mlekopiteljnica iz Pečke patrijaršije-novo tumačenje. Balcanica 2002; 32-33: 253-62.

21. Tvoreniiia izhe vo sviatykh ottsa nashego Efrema Sirina. Moskva: Tipo. M.N. Lavrova, 1887. (in Russian)

22. Kraus H. Eve and Mary: conflicting images of medieval women. In: Broude N, Garrard MD, eds. Feminism and art history: questioning the litany. New York: Harper & Row, 1982: 79-99.

23. Lippi D, Conti AA. Breast feeding as human and divine nourishment. J Perinat Med 2009; 37: 721.

24. Babić G. Slikarstvo Bogorodice Ljeviške. Oblici, boje, proporcije, uzori. U: Panić D, Babić G,ur. Bogorodica Ljeviška. III izd. Priština, Beograd: Panorama, Srpska književna zadruga, 2007: 81-93.

25. Todić B. Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina. Beograd: Draganić, 1998.

26. Đurić VJ, Ćirković S, Korać V. Peška patrijaršija. Beograd: Jugoslovenska revija, 1990.
27. Mijović P. Priprata. U: Pečka patrijaršija. Beograd: Turistička štampa, 1960: 22-8.
28. Vojvodić D. Ukrštena dijadima i 'torakion' – dve drevne i neuobičajene insignije srpskih vladara u XIV i XV veku. U: Jugoslovenska konferencija vizantologa (III). Beograd– Kruševac, 2002: 263.
29. Akatist Presvetoj Bogorodici u čast Njene ikone Mlekopitaljica. Akatisti Presvetoj Bogorodici. Biblioteka „Obraz svetački“. V izd. Novi Sad: Artprint; 2011: 331–40.
30. Mirković L. Bogorodica Mlekopitaljnica. U: Ikono-grafske studije. Novi Sad: Matica Srpska, 1974: 239-51.
31. Dimitrova E. Ktitorska kompozicija i novo datovanje živopisa u crkvi Svete Bogorodice u Mateiču. Zograf 2002–2003; 29:181–90.
32. Tatić-Đurić M. Studije o Bogorodici. Beograd: Jasen, 2007.
33. Petković S. Isposnica svetog Save Osvećenog u Kareji. U: Hilandar. III izd. Beograd: Republički Zavod za zaštitu spomenika kulture, 2008: 120-4.
34. Bogdanović D, Đurić V, Medaković D. Hilandar. Beograd: Jugoslovenska Revija, 1978.
35. Kajmaković Z. Ikonopisna djela. Bogorodica Mlekopitaljnica. U: Kajmakovic Z. Georgije Mitrofanović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1977: 267-2.
36. Mazalić Đ. Nekoliko starih ikona. Naše starine II 1954; 5: 53-70.
37. Pajkić P. Malo poznata zbirka ikona iz Prizrena. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV-V. Priština 1959-1960: 283.
38. Miljković B. Ikona Bogorodice Galaktotrofuse iz isposnice Svetog Save Osvećenog u Kareji. U: Medaković D, Grozdanov C, ur. Na tragovima Vojislava J. Đurića. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2011:177-84.
39. Tomić Đurić M. Predstave poslednjih strofa Bogorodičinog Akatista u srpskom zidnom slikarstvu XIV veka i kult Bogorodice Odigitrije. Niš i Vizantija, Zbornik radova IX, Niš: Univerzitet u Nišu, NKC, 2011: 359-76.
40. Nenadovic S. Prilog za istoriju sihastirije Svetog Save u Kareji. Hilendarski Zbornik 1989; 7: 84.
41. Zeković S, Gulan J. Ikonostat isposnice sv. Save Osvećenog u Kareji. Konzervatorsko restauratorski radovi. Glasnik Društva konzervatora Srbije 2010; 34: 147-9.
42. Brooks ST. An engraved copper plate of the Virgin Galaktotrophousa. Images from the Holy Mountain in the modern age of reproduction. J Modern Hellenism, 2009-2010; 27: 223-48.